ISSN: 2961-1989
Academia Research Journal
Research Management Cell (RMC), Mahemdra Multiple Campus, Nepalgunj
Volume: 5 Issue: 2, Year: 2026

नेपाली साहित्यमा गुणात्मक अनुसन्धान

गिरिराज पौडेल[1*]

Giriraj Paudel[1*]

DOI: https://doi.org/10.3126/academia.v5i2.97494

[1]Department of Nepali, Mahendra Multiple Campus, Neplagunj (Tribhuvan University, Nepal)
*Corresponding Author: Email: grpaudel705@gmail.com ORCID: https://orcid.org/0009-0007-1551-461X
Article History: Received: Jan. 14, 2026 Revised: March 22, 2026 Accepted: July 12, 2026

लेखसार

प्रस्तुत लेख नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिको प्रयोग, यसको सैद्धान्तिक आधार तथा अनुसन्धानगत उपयोगिताको अध्ययनमा केन्द्रित छ । साहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन मुख्यतः अर्थ, अनुभूति, प्रतीक, सन्दर्भ तथा सांस्कृतिक यथार्थको व्याख्यासँग सम्बन्धित हुने भएकाले नेपाली भाषा तथा साहित्यसम्बन्धी अनुसन्धानमा गुणात्मक उपागमको प्रयोग व्यापक रूपमा भएको पाइन्छ। यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय अनुसन्धान विधि अवलम्बन गरी नेपाली र हिन्दी भाषामा प्रकाशित पुस्तक, शोधप्रबन्ध तथा अनुसन्धानात्मक लेखहरूको समीक्षात्मक विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनबाट साहित्यिक पाठको व्याख्यात्मक अध्ययन, प्रकरण अध्ययन (Case Study), उद्देश्यपूर्ण नमूना छनोट, सैद्धान्तिक तथा वैचारिक ढाँचामा आधारित विश्लेषण, र पूर्वीय शोधदर्शनमा आधारित अनुसन्धान नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा प्रचलित प्रमुख गुणात्मक पद्धतिहरू रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ । साथै गुणात्मक अनुसन्धानको ज्ञानमीमांसीय आधार, तथ्यको विश्वसनीयता तथा वैधता सुनिश्चित गर्ने उपायहरू, र साहित्यिक अनुसन्धानमा देखापर्ने पद्धतिगत चुनौतीहरूको समेत परीक्षण गरिएको छ । अध्ययनले नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा गुणात्मक पद्धतिले साहित्यिक कृतिको बहुआयामिक अर्थनिर्माण तथा गहन व्याख्याका लागि प्रभावकारी आधार प्रदान गरेको देखाएको छ। निष्कर्षतः अनुसन्धानको गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि स्पष्ट पद्धतिगत संरचना, बहुसैद्धान्तिक दृष्टिकोण तथा गुणात्मक र मिश्रित अनुसन्धान विधिको सन्तुलित प्रयोगलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्ने आवश्यकता औँल्याइएको छ ।

शब्दकुञ्जी : गुणात्मक अनुसन्धान, नेपाली साहित्य, पाठविश्लेषण, समालोचना पद्धति, अनुसन्धान ढाँचा, ज्ञानमीमांसा

परिचय

अनुसन्धान भन्नु मानव ज्ञानको व्यवस्थित, वस्तुनिष्ठ र प्रामाणिक खोज हो। कुनै विषयसँग सम्बन्धित जिज्ञासा, समस्या वा प्रश्नको निश्चित विधि र पद्धतिका आधारमा समाधान खोज्ने प्रक्रियालाई अनुसन्धान भनिन्छ (पौड्याल, २०२२)। समाजशास्त्र, शिक्षाशास्त्र तथा प्राकृतिक विज्ञानजस्ता क्षेत्रमा परिमाणात्मक अनुसन्धानको प्रयोग बढी देखिए पनि भाषा र साहित्यको अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति प्रमुख उपागमका रूपमा स्थापित भएको छ । साहित्यिक कृति मूलतः अर्थ, भाव, संवेदना र सांस्कृतिक सन्दर्भको अभिव्यक्ति हो । यसको अध्ययन केवल तथ्याङ्क वा संख्यात्मक मापनका आधारमा सम्भव हुँदैन । साहित्यिक पाठको वास्तविक अर्थ उद्घाटन गर्न त्यसको अन्तर्वस्तु, संरचना, प्रतीक, भाषिक प्रयोग तथा वैचारिक आधारको गहन विश्लेषण आवश्यक हुन्छ। त्यसैले कथा, कविता, नाटक वा उपन्यासको अध्ययनमा संख्यात्मक तथ्यभन्दा व्याख्या र अर्थनिर्माणको प्रक्रियालाई बढी महत्त्व दिइन्छ ।

साहित्यको अर्को महत्त्वपूर्ण विशेषता यसको बहुअर्थी प्रकृति हो । एउटै साहित्यिक कृतिलाई विभिन्न पाठकले फरक-फरक सन्दर्भ र दृष्टिकोणबाट व्याख्या गर्न सक्छन् । यही बहुअर्थीपन साहित्यको सौन्दर्यात्मक तथा वैचारिक शक्ति पनि हो । यस्तो विषयवस्तुलाई सांख्यिकीय परीक्षण, प्रश्नावलीमा आधारित सर्वेक्षण वा चरमापनका माध्यमबाट पूर्ण रूपमा समेट्न कठिन हुन्छ । गुणात्मक अनुसन्धानले भने पाठभित्र निहित अर्थ, सन्दर्भ, विचारधारा र सांस्कृतिक संकेतहरूको गहन अध्ययन गर्न सम्भव बनाउँछ । यसै कारण विश्वव्यापी रूपमा साहित्यको अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धानलाई प्रमुख पद्धतिका रूपमा स्वीकार गरिएको छ ।

नेपाली साहित्यिक समालोचनाको इतिहास हेर्दा पनि गुणात्मक चिन्तनको बलियो परम्परा देखिन्छ । उदाहरणका लागि तारानाथ शर्माले नेपाली कविताको प्रवृत्तिगत अध्ययन तथा

कृतिको सौन्दर्यात्मक विश्लेषणमा जोड दिएका छन् । कृष्णचन्द्र सिंह प्रधानले नेपाली उपन्यास र कथाको संरचना तथा अन्तर्वस्तुको व्याख्यात्मक अध्ययन गरेका छन् । मोहनराज शर्माले साहित्यिक सिद्धान्त र पाठविश्लेषणलाई समन्वय गरी समालोचनात्मक लेखनलाई व्यवस्थित बनाउने प्रयास गरेका छन् । यस्ता समालोचकहरूको अध्ययनमा साहित्यिक पाठको सूक्ष्म व्याख्या, वर्गीकरण र विश्लेषण पाइन्छ, जुन आजको दृष्टिले गुणात्मक अनुसन्धानसँग निकट देखिन्छ। यद्यपि प्रारम्भिक नेपाली समालोचनामा समालोचना र अनुसन्धानबीचको स्पष्ट विधिशास्त्रीय विभाजन विकसित भइसकेको थिएन । नेपाली साहित्यिक आलोचनाको आरम्भिक चरणमा समालोचना मुख्यतः कृतिको मूल्याङ्कन, सौन्दर्यबोध र पाठकीय प्रतिक्रियामा केन्द्रित थियो। त्यस समयमा अनुसन्धानका औपचारिक अवयवहरू जस्तै समस्या कथन, उद्देश्य, सैद्धान्तिक ढाँचा, नमुना छनोट र तथ्यविश्लेषण प्रक्रिया स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्ने परम्परा विकसित भएको देखिँदैन । यस सम्बन्धमा नेपाली साहित्यिक समालोचनाको विकासक्रमसम्बन्धी ऐतिहासिक अध्ययन र प्रारम्भिक आलोचनात्मक ग्रन्थहरूको समीक्षा आवश्यक हुन्छ।

हालका वर्षहरूमा भने विश्वविद्यालय तहका शोधप्रबन्ध, अनुसन्धानात्मक जर्नल र समीक्षित प्रकाशनहरूमा गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिलाई स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरी त्यसका सिद्धान्त, प्रक्रिया र उपागमहरू उल्लेख गर्ने प्रवृत्ति बढेको छ । विशेषतः त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय तथा अन्य उच्च शैक्षिक संस्थाहरूले विद्यावारिधि र स्नातकोत्तर तहका अनुसन्धानमा शोधविधिसम्बन्धी अध्यायलाई अनिवार्य बनाएका छन् । यसकारण अनुसन्धानको ढाँचा, नमुना छनोट, तथ्य सङ्कलन र विश्लेषण प्रक्रियालाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गर्ने अभ्यास संस्थागत रूपमा विकसित भएको छ । यहाँ सम्बन्धित विश्वविद्यालयका अनुसन्धान निर्देशिका, शोधप्रबन्ध लेखन मापदण्ड तथा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगद्वारा प्रकाशित अनुसन्धानसम्बन्धी आधिकारिक दस्तावेजहरू उद्धृत गर्न आवश्यक हुन्छ।

गुणात्मक अनुसन्धानले तथ्यलाई संख्यात्मक स्वरूपमा होइन, अर्थ, व्याख्या र विवरणका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्छ। यस प्रक्रियामा अनुसन्धाता स्वयं अर्थनिर्माणको सक्रिय सहभागी हुन्छ र अध्ययनाधीन पाठ वा परिघटनालाई निश्चित सैद्धान्तिक ढाँचाभित्र राखेर विश्लेषण गर्छ। नेपाली साहित्य अनुसन्धानमा पात्र-विश्लेषण, विम्ब तथा प्रतीक अध्ययन, रस-विश्लेषण, नारीवादी, मार्क्सवादी, उत्तरआधुनिक वा पूर्वीय सैद्धान्तिक दृष्टिकोणमा आधारित पाठ-अध्ययनजस्ता क्षेत्रमा यस पद्धतिको व्यापक प्रयोग भइरहेको छ।

प्रस्तुत लेखले नेपाली साहित्यमा गुणात्मक अनुसन्धानको प्रयोग, यसको सैद्धान्तिक आधार तथा व्यावहारिक स्वरूपलाई पुस्तकालयीय अध्ययनका आधारमा विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखेको छ । यसका लागि नेपाली र हिन्दी भाषामा प्रकाशित पुस्तक, शोधप्रबन्ध तथा समीक्षित अनुसन्धानात्मक लेखहरूलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा उपयोग गरिएको छ । लेखमा समस्या कथन, उद्देश्य, साहित्य समीक्षा, अनुसन्धान विधि, गुणात्मक अनुसन्धानको ज्ञानमीमांसीय आधार, नेपाली साहित्यमा प्रचलित प्रमुख गुणात्मक उपागम, विश्वसनीयता स्थापनाका उपाय, उपलब्धि, चुनौती तथा निष्कर्षलाई क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ।

समस्या कथन

नेपाली साहित्यसम्बन्धी शोधकार्यमा विगत डेढ दशकयता गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रयोग बढ्दै गए पनि धेरै शोधार्थी र नयाँ अनुसन्धाताहरूले यस विधिको सैद्धान्तिक जग, यसका प्रकार र प्रयोगका सीमालाई प्रस्ट रूपमा नबुझी काम गरिरहेका पाइन्छन् । यसै क्रममा प्रेमप्रसाद चौलागाइँ (२०२५) ले नेपाल अध्ययन जर्नलमा प्रकाशित शोधप्रकृयामा सैद्धान्तिक आधार तथा अवधारणात्मक ढाँचा शीर्षकको लेखमा यो कुरा स्पष्ट गरेको पाइन्छ। कतिपय शोधप्रबन्ध र लेखहरूमा 'गुणात्मक विधि' भन्ने शब्द मात्र उल्लेख गरिन्छ, तर त्यसभित्र कुन विशिष्ट उपागम (पाठविश्लेषण, प्रकरण अध्ययन, वर्णनात्मक विधि, आदि) अवलम्बन गरिएको हो भन्ने कुरा प्रस्ट पारिँदैन । यसैगरी गुणात्मक अनुसन्धानको विश्वसनीयता (trustworthiness) कसरी स्थापित गर्ने भन्ने सैद्धान्तिक छलफल पनि नेपाली साहित्यसम्बन्धी लेखहरूमा विरलै भेटिन्छ, जसले गर्दा कतिपय अध्ययन विधिशास्त्रीय दृष्टिले कमजोर देखिन्छन् । यसै सन्दर्भमा प्रस्तुत लेखले "नेपाली साहित्यमा गुणात्मक अनुसन्धानको प्रयोग कसरी भइरहेको छ, यसका प्रचलित उपागमहरू के-के हुन्, यसको सैद्धान्तिक आधार के हो, र यसका सीमा तथा सम्भावना के हुन्" भन्ने केन्द्रीय समस्यालाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको छ।

अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनका मुख्य उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्

१. नेपाली साहित्य अनुसन्धानमा गुणात्मक विधिको स्थान, औचित्य र ज्ञानमीमांसीय आधारलाई विवेचना गर्नु,

२. नेपाली साहित्यसम्बन्धी हालैका शोधलेखहरूमा प्रयुक्त गुणात्मक उपागमहरूको विश्लेषण गर्नु,

३. गुणात्मक अनुसन्धानका प्रचलित प्रकारलाई नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा उदाहरणसहित प्रस्तुत गर्नु।

४. नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा विश्वसनीयता स्थापनाको अवस्था र आवश्यकताको विवेचना गर्नु।

५. नेपाली साहित्यमा गुणात्मक अनुसन्धानका सीमा, चुनौती र सम्भावनाको पहिचान गर्नु।

साहित्यिक समीक्षा

नेपाली भाषामा अनुसन्धान विधिशास्त्रसम्बन्धी लेखनको इतिहास हेर्दा यो विधा अपेक्षाकृत नवीन देखिन्छ । पहिलेका समालोचनात्मक ग्रन्थहरूमा विधिशास्त्रीय छलफलभन्दा प्रत्यक्ष कृति-विश्लेषणलाई नै प्राथमिकता दिइन्थ्यो । समालोचकहरूले आफ्नो पद्धति के हो भनेर छुट्टै व्याख्या नगरी सिधै कृतिको मूल्याङ्कनमा प्रवेश गर्थे । हालका वर्षहरूमा भने नेपाल जर्नल्स अनलाइन (NepJOL) मा सूचीकृत विभिन्न पत्रिकाहरूमार्फत अनुसन्धान पद्धतिसम्बन्धी स्वतन्त्र लेखहरू नै प्रकाशित हुन थालेका छन्, जसले नेपाली साहित्य-अनुसन्धानको विधिशास्त्रीय आधारलाई सुदृढ बनाउन योगदान गरेका छन् । यो परिवर्तन विश्वविद्यालयहरूमा शोध-पद्धतिशास्त्र (Research methodology) लाई छुट्टै पाठ्यक्रमको रूपमा समावेश गरिनुको प्रत्यक्ष परिणाम पनि हो ।

पौड्याल (२०२२) ले अनुसन्धानात्मक लेख लेख्ने प्रक्रियामा शीर्षक चयन, समस्या निर्धारण, उद्देश्य निर्माण, र निष्कर्षसम्मको प्रक्रियालाई विधिशास्त्रीय दृष्टिले प्रस्तुत गर्दै अनुसन्धानात्मक लेखलाई वस्तुगत, तथ्यपरक र वैज्ञानिक हुनुपर्ने आवश्यकतामा जोड दिएका छन् । उनको अध्ययनले अनुसन्धानात्मक लेखका आधारभूत तत्त्व शीर्षक, समस्याकथन, उद्देश्य, विधि र निष्कर्ष बीचको आन्तरिक सम्बन्धलाई प्रस्ट पार्दै एउटा लेखनगत ढाँचा प्रस्तुत गरेका छन्, जुन गुणात्मक र परिमाणात्मक दुवै प्रकारका अनुसन्धानमा लागू हुन सक्छ । यसैगरी घोडासैनी (२०२२) ले एपिए सातौँ संस्करणका उद्धरण र सन्दर्भाङ्कन सम्बन्धी प्रावधानहरूलाई नेपाली शोधलेखनको सन्दर्भमा व्याख्या गर्दै APA शैलीको प्रयोगले नेपाली अनुसन्धानलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताको नजिक पुऱ्याउने तर्क अगाडि सारेका छन् । उनले उद्धरणका फरक-फरक ढाँचा (प्रत्यक्ष उद्धरण, अप्रत्यक्ष उद्धरण, कोष्ठकीय उद्धरण) लाई उदाहरणसहित प्रस्तुत गर्दै नेपाली विद्वत्समाजमा प्रचलित असंगत उद्धरण पद्धतिलाई मानकीकरण गर्ने प्रयास गरेका छन् । यी दुवै अध्ययनले प्रत्यक्ष रूपमा गुणात्मक विधिको छलफल नगरे पनि नेपाली अनुसन्धानात्मक लेखनको संरचनागत जगलाई बलियो बनाउने काम गरेका छन्, जुनविना गुणात्मक अध्ययनको प्रस्तुतीकरण नै अपूर्ण रहन्छ ।

गुणात्मक अनुसन्धान विधिको प्रत्यक्ष प्रयोगका दृष्टान्तका रूपमा हालसालैका थुप्रै शोधलेखलाई हेर्न सकिन्छ । गड्तौला (२०२५) ले पूर्वीय शोधदर्शन, विधि र सांगठनिक ढाँचालाई विवेचना गर्दै पश्चिमा अनुसन्धान परम्पराभन्दा भिन्न पूर्वीय ज्ञानमीमांसालाई अनुसन्धानको आधार बनाउन सकिने सम्भावनातर्फ सङ्केत गरेका छन् । उनको तर्कअनुसार पूर्वीय दर्शन-परम्परामा प्रमाण, तर्क र अनुभवमार्फत ज्ञान प्राप्तिको आफ्नै विधिशास्त्रीय परम्परा रहेको छ, र यसलाई नेपाली साहित्य-अनुसन्धानको सैद्धान्तिक आधार बनाउन सकिन्छ । यसले नेपाली साहित्य-अनुसन्धानलाई रैथाने ज्ञान परम्परासँग जोड्ने विधिशास्त्रीय बहसलाई अगाडि बढाएको छ । शाह र अधिकारी (२०२५) ले शोधकार्यमा सामग्रीसङ्कलन र विश्लेषणलाई केन्द्रमा राखी पुस्तकालयीय विधि र द्वितीयक स्रोतको प्रयोगलाई गुणात्मक अनुसन्धानको एउटा आधारभूत प्रक्रियाका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्, उनीहरूले क्षेत्रकार्य र पुस्तकालय कार्य दुवैलाई तथ्यसङ्कलनका परिपूरक विधिका रूपमा हेरेका छन् र दुवै विधिको संयोजनले अध्ययनलाई थप प्रामाणिक बनाउने तर्क अगाडि सारेका छन् । घोडासैनी (२०२५) ले शोधसामग्री विश्लेषण र निष्कर्षण प्रक्रियामा कोडिङ प्रक्रिया र सामग्री विश्लेषणको भूमिकालाई केलाउँदै गुणात्मक तथ्याङ्क विश्लेषणलाई तर्कात्मक व्याख्यासँग जोडेका छन्, उनको अध्ययनले विशेष गरी सङ्कलित सामग्रीलाई कोड (code), श्रेणी (category), र विषयवस्तु (theme) मा विभाजन गर्ने प्रक्रियालाई विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गरेको छ, जुन नेपाली भाषामा तुलनात्मक रूपमा नवीन योगदान हो ।

कथा-विश्लेषणसम्बन्धी अध्ययनहरूमा गुणात्मक विधिको प्रयोग अझ प्रत्यक्ष रूपमा देखिन्छ । बस्ताकोटी (२०२५) ले ‘नदीको राजमार्ग’ लघुकथासङ्ग्रहमा अन्त्य व्यवस्थापनको अध्ययन गर्दा उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि र गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाभित्र रहेर पाठविश्लेषण विधिको प्रयोग गरेका छन्, जसबाट खुला, बन्द र व्यङ्ग्यात्मक अन्त्यको वर्गीकरण गरिएको छ । उनको अध्ययनले लघुकथाको संरचनागत विशेषता (अन्त्य व्यवस्थापन) लाई मात्र नभई त्यसले पाठकीय अनुभवमा पार्ने प्रभावलाई पनि गुणात्मक ढङ्गले व्याख्या गरेको छ । यसैगरी एटम (२०२५) ले गणतन्त्रोत्तर नेपाली कथामा लोकप्रिय संस्कृतिका तत्त्वहरूको खोजी गर्दा चार वटा कथालाई उद्देश्यमूलक ढङ्गले छनोट गरी तिनको वैचारिक र सांस्कृतिक विश्लेषण गरेका छन्; उनको अध्ययनले विसं २०६३ पछिको इन्टरनेट-प्रभावित समाजमा नेपाली कथाले लोकप्रिय संस्कृतिका तत्त्व कसरी आत्मसात् गरेको छ भन्ने प्रश्नलाई सम्बोधन गरेको छ । रोकाया (२०२५) ले खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूपको विश्लेषण गर्दा पुस्तकालयीय कार्यबाट सङ्कलित सामग्रीलाई आकारगत आधारमा लघुतम, लघु, मझौला र बृहत् रूपमा वर्गीकरण गरेका छन्, जुन गुणात्मक अध्ययनको वर्गीकरणमूलक -typological) उपागमको उदाहरण हो। उनको अध्ययनले खण्डकाव्यको तत्त्व, परिभाषा र व्युत्पादनका आधारलाई विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गर्दै यस विधाको सैद्धान्तिक स्वरूपलाई प्रस्ट पार्ने प्रयास गरेको छ ।

शैक्षिक र भाषिक क्षेत्रमा पनि गुणात्मक विधिको प्रयोग व्यापक देखिन्छ। खनाल (२०२५) ले त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्नातक तहको नेपाली विषयका पाठ्यांशमा समाविष्ट साहित्यिक विधाको पर्यावरणीय पक्षको विश्लेषण गुणात्मक ढाँचामा गरेकी छन्, जसमा पाठ्यांशका पाठलाई नै प्राथमिक स्रोत मानी पर्यावरणीय समालोचनाको सैद्धान्तिक आधारमा व्याख्या गरिएको छ । उनको अध्ययनले साहित्य शिक्षण र वातावरणीय चेतनाबीचको अन्तरसम्बन्धलाई गुणात्मक विश्लेषणद्वारा उजागर गरेको छ, जसले साहित्य-अनुसन्धानलाई शिक्षाशास्त्रीय प्रयोजनसँग पनि जोड्न सकिने

सम्भावना देखाउँछ । ढकाल (२०२४) ले शोधकार्यमा नारीवादी सिद्धान्तको संश्लेषण गर्दै नारीवादी सैद्धान्तिक ढाँचालाई साहित्यिक पाठको विश्लेषणमा कसरी उपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा विधिशास्त्रीय मार्गदर्शन दिएका छन् । उनको अध्ययनले नारीवादी अनुसन्धानका विभिन्न शाखा (उदार नारीवाद, आमूल नारीवाद, समाजवादी नारीवाद) बीचको भिन्नतालाई पनि प्रस्ट पार्दै नेपाली साहित्यको नारीवादी विश्लेषणमा तिनको सान्दर्भिकता देखाएका छन् ।

समग्रमा हेर्दा, माथि उल्लिखित अध्ययनहरूले नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा गुणात्मक विधिको प्रयोग व्यापक रहेको तर यसको सैद्धान्तिकीकरण भने अझै विकासोन्मुख अवस्थामा रहेको देखाउँछन् । धेरैजसो अध्ययनले पुस्तकालयीय विधि, उद्देश्यमूलक नमुना छनोट र पाठविश्लेषणलाई साझा आधारको रूपमा अपनाएको पाइन्छ, तर विश्वसनीयता (trustworthiness), त्रिकोणीकरण (triangulation) जस्ता गुणात्मक अनुसन्धानका अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका अवधारणाहरूको प्रयोग भने सीमित रहेको देखिन्छ । यसले भावी अनुसन्धानका लागि स्पष्ट खाडल (gap) देखाउँछ, जसलाई प्रस्तुत लेखले परवर्ती खण्डहरूमा थप विवेचना गरेको छ ।

अनुसन्धान विधि (शोधविधि)

प्रस्तुत लेख गुणात्मक प्रकृतिको भई पुस्तकालयीय विधिमा आधारित छ । सामग्री सङ्कलनका लागि नेपाली र हिन्दी भाषामा प्रकाशित पुस्तक, शोधप्रबन्ध र नेपाल जर्नल्स अनलाइन (NepJOL) मा सूचीकृत DOI सहितका जर्नल लेखहरूलाई द्वितीयक स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । स्रोत छनोटमा गुणात्मक अनुसन्धान, अनुसन्धान विधि, पाठविश्लेषण, साहित्य समालोचना पद्धति, शोधसामग्री विश्लेषण जस्ता शब्दावलीलाई आधार बनाइएको छ र छनोटमा हालैका (सन् २०२२ देखि २०२६ सम्मका) प्रकाशनलाई प्राथमिकता दिइएको छ ताकि विषयको समकालीन अवस्था प्रतिबिम्बित हुन सकोस् ।

सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण विषयगत (thematic) पद्धतिबाट गरिएको छ, जसअन्तर्गत प्राप्त सामग्रीलाई (क) विधिशास्त्रीय सिद्धान्त, (ख) प्रयोगमूलक दृष्टान्त, र (ग) चुनौती/सीमासम्बन्धी छलफल गरी तीन उपशीर्षकमा वर्गीकरण गरिएको छ । यस्तो विषयगत वर्गीकरणले प्राप्त सामग्रीलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्न सघाएको छ र अध्ययनको उद्देश्यसँग सामग्रीलाई प्रत्यक्ष रूपमा जोड्न सहज बनाएको छ । उद्धरण र सन्दर्भ सामग्री सूची एपिए सातौँ संस्करण (APA 7th Edition) अनुसार तयार पारिएको छ, र प्रत्येक स्रोतको DOI समावेश गरी पाठकले मूल स्रोतसम्म सजिलै पुग्न सक्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

गुणात्मक अनुसन्धानको ज्ञानमीमांसीय आधार

गुणात्मक अनुसन्धानलाई राम्ररी बुझ्नका लागि यसको ज्ञानमीमांसीय (epistemological) र सत्तामीमांसीय (ontological) आधारलाई बुझ्नु आवश्यक हुन्छ । परिमाणात्मक अनुसन्धान वस्तुवादी (positivist) दर्शनमा आधारित हुन्छ, जसअनुसार यथार्थ (Reality) एउटै र स्थिर हुन्छ र त्यसलाई मापन गरेर पत्ता लगाउन सकिन्छ । गुणात्मक अनुसन्धान भने व्याख्यावादी (interpretivist) वा रचनावादी (constructivist) दर्शनमा आधारित हुन्छ, जसअनुसार यथार्थ बहुविध हुन्छ र त्यो सामाजिक तथा सांस्कृतिक अन्तरक्रियाद्वारा निर्मित हुन्छ । साहित्यिक पाठको हकमा हेर्ने हो भने एउटै कृतिको अर्थ पाठक, समय र सन्दर्भअनुसार फरक-फरक हुन सक्छ । यो नै रचनावादी ज्ञानमीमांसाको प्रत्यक्ष प्रमाण हो । त्यसैले साहित्यिक अनुसन्धानले स्वाभाविक रूपमै गुणात्मक ज्ञानमीमांसालाई अँगाल्नु आवश्यक हुन्छ ।

नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा भने यस्तो ज्ञानमीमांसीय छलफल प्रायः अनुपस्थित पाइन्छ । धेरैजसो शोधप्रबन्ध र लेखले “विधिशास्त्र अध्यायमा गुणात्मक विधि प्रयोग गरिएको छ” भनी उल्लेख गर्छन्, तर किन गुणात्मक विधि नै उपयुक्त हो भन्ने दार्शनिक-सैद्धान्तिक आधार प्रस्तुत गर्दैनन् । यसको एउटा सम्भावित कारण नेपाली उच्च शिक्षामा अनुसन्धान-दर्शन (research philosophy) लाई छुट्टै विषयवस्तुका रूपमा नपढाइनु पनि हुन सक्छ । गड्तौला (२०२५) को अध्ययनले यस दिशामा एउटा महत्त्वपूर्ण थालनी गरेको छ, जसमा पूर्वीय दर्शन-परम्पराका प्रमाण-मीमांसा (ज्ञान प्राप्तिका उपायः प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द) लाई अनुसन्धानको ज्ञानमीमांसीय आधार बनाउन सकिने तर्क प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तो प्रयासले नेपाली साहित्य-अनुसन्धानलाई पश्चिमा ज्ञानमीमांसाको सीमित अनुकरणभन्दा माथि उठाई आफ्नै सांस्कृतिक जगबाट सैद्धान्तिकीकरण गर्ने बाटो देखाउँछ ।

उदाहरणका लागि रचनावादी/व्याख्यावादी ज्ञानमीमांसाले भन्छ, यथार्थ पाठक र सन्दर्भअनुसार निर्मित हुन्छ; र पूर्वीय प्रमाणमीमांसा (प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द) ले ज्ञान प्राप्तिका बहुविध मार्गहरूलाई वैध ठान्छ । यी दुवैलाई नेपाली साहित्यमा लागु गर्दा निम्न दुई उदाहरणले प्रस्ट पार्छ भन्न सकिन्छ ।

उदाहरण १: रचनावादी बहुअर्थकताको प्रमाण – “मुनामदन“

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको मुनामदनलाई हेर्ने हो भने, यो एउटै कृतिले समयक्रममा फरक-फरक यथार्थ उत्पन्न गरेको देखिन्छ । प्रारम्भिक (मानवतावादी/रोमान्टिक) पाठको प्रकाशनकालमा र लामो समयसम्म यसलाई प्रेम, वियोग र मानवीय करुणाको कथाका रूपमा पढियो अनि मदनको लोभ र त्यसको दुःखद परिणतिलाई नैतिक-भावनात्मक धरातलमा व्याख्या गरियो । तर पछिल्लो (मार्क्सवादी/वर्गीय)

समालोचकहरूले उही पाठलाई भिन्न कोणबाट हेरे जसमा मदनको लाहासम्मको यात्रालाई तत्कालीन नेपाली समाजको आर्थिक विपन्नता, वैदेशिक रोजगारीको बाध्यता र वर्गीय शोषणको रूपकका रूपमा पढे । त्यस्तै लैंगिक पाठमा मुना पात्रलाई केही समालोचकले पितृसत्तात्मक संरचनाभित्रको स्त्री-सहनशीलता र मौनताको प्रतीकका रूपमा पुनःपाठन गरे । यसरी यी तीनवटै अंश एउटै शब्द-पाठबाट उत्पन्न भएका हुन्, तर तिनको यथार्थ फरक-फरक छ । किनभने प्रत्येक पाठकको सामाजिक-ऐतिहासिक स्थिति (कालखण्ड, वैचारिक निर्मिति) फरक थियो । यही नै रचनावादी ज्ञानमीमांसाको प्रत्यक्ष प्रमाण हो: यथार्थ पाठमा पाइने वस्तु होइन, पाठक र पाठबीचको अन्तर्क्रियाबाट निर्मित वस्तु हो ।

उदाहरण २ : शब्द-प्रमाण – लोकसाहित्य र मौखिक परम्पराको अध्ययन

पश्चिमा वस्तुवादी प्रविधिले प्रायः प्रत्यक्ष अवलोकन वा अनुभवजन्य प्रमाणलाई मात्र वैध ज्ञान-स्रोत मान्छ । तर नेपाली लोकसाहित्य (लोकगाथा, लोकगीत, दन्त्यकथा) को अध्ययनमा यस्तो प्रविधि सीमित साबित हुन्छ, किनभने यी सामग्री लिखित अभिलेखमा होइन, पुस्तान्तरणीय मौखिक परम्परा (शब्द-प्रमाण) मा आधारित हुन्छन् । यहाँ पूर्वीय प्रमाणमीमांसाको शब्द प्रमाण (आप्तवचन वा विश्वसनीय स्रोतको वचनलाई ज्ञानको वैध आधार मान्ने अवधारणा) प्रत्यक्ष रूपमा लागु हुन्छ । लोकगायक वा परम्परावाहकको मौखिक कथनलाई अनुसन्धानकर्ताले प्रामाणिक स्रोतका रूपमा ग्रहण गर्छ, ठ्याक्कै जसरी शास्त्रीय परम्परामा गुरु-वचन वा शास्त्र-वचनलाई प्रमाण मानिन्छ । साथै, दुई फरक क्षेत्रका लोकगायकबाट सङ्कलित एउटै गाथाका भिन्न पाठान्तर (variants) लाई गलत वा शुद्ध भन्दा दुवैलाई उत्तिकै वैध सांस्कृतिक यथार्थका रूपमा हेर्नु नै रचनावादी-शब्दप्रमाणमूलक ज्ञानमीमांसाको व्यावहारिक प्रयोग हो ।

नेपाली साहित्यमा गुणात्मक अनुसन्धानका उपागम र प्रयोग

पाठविश्लेषण विधि (Textual Analysis)

नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा सबैभन्दा बढी प्रयोग हुने गुणात्मक उपागम पाठविश्लेषण नै हो । यस विधिमा अनुसन्धाताले चयन गरिएको साहित्यिक कृति (कथा, कविता, उपन्यास, नाटक) लाई प्राथमिक स्रोत मानी त्यसभित्रको भाषिक संरचना, प्रतीक, बिम्ब, पात्र-चरित्र र वैचारिकतालाई गहन रूपमा पढेर व्याख्या गर्छ । बस्ताकोटी (२०२५) को अध्ययनमा जस्तै, लघुकथासङ्ग्रहभित्रका कथाहरूको अन्त्य व्यवस्थापनको ढाँचा पत्ता लगाउन प्रत्येक कथाको समापन-वाक्य र त्यसले सिर्जना गर्ने अर्थको तहलाई नियाल्नुपर्ने हुन्छ । उदाहरणका लागि, बस्ताकोटीले नदीको राजमार्ग लघुकथासङ्ग्रहको विकाससम्बन्धी एउटा कथाको विश्लेषण गर्दै त्यसको व्यङ्ग्यात्मक अन्त्यलाई केलाएका छन् । पक्की पुलका लागि पास भएको बजेट तह-तह हुँदै उपभोक्ता समितिसम्म पुग्दा अन्ततः काठको फड्केमा साँघुरिने कथानकले नेपालको विकास-प्रक्रियामा व्याप्त भ्रष्टाचारप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रस्तुत गर्छ; यहाँ अन्तिम वाक्यको सूक्ष्म पाठले नै सम्पूर्ण कथाको वैचारिक तह उजागर गर्छ, जुन संख्यात्मक गणनाबाट सम्भव हुँदैन । यसैगरी, सत्तासम्बन्धी अर्को लघुकथामा जङ्गलबाट ल्याइएको चम्किलो वस्तुलाई लिएर बाँदरहरूको हुलले गरेको तानातानी र अन्त्यमा त्यो वस्तु खसेर चकनाचूर हुने दृश्यलाई बस्ताकोटीले प्रतीकात्मक/लाक्षणिक अन्त्यको दृष्टान्तका रूपमा व्याख्या गर्छन्, जहाँ बाँदरको हुल र चम्किलो वस्तु क्रमशः सत्ताका लागि लड्ने नेता र सत्ताको प्रतीकका रूपमा पढिन्छन् । यस्तो अर्थ पाठको सतही घटनाक्रमबाट होइन, प्रतीकको तहसम्म पुगेर मात्र थाहा हुन्छ । साथै, अतृप्त शीर्षकको लघुकथामा राजाको विवाहसम्बन्धी कथानक अप्रत्याशित रूपमा संयोजकका आँखा फुटालिने दृश्यमा टुङ्गिन पुग्दा, बस्ताकोटीले त्यसलाई ट्विस्ट वा पल्टीमार अन्त्यको उदाहरणका रूपमा केलाएका छन्, जसले पाठकको अपेक्षाविपरीत परिणाम ल्याएर कथालाई थप रोचक बनाउँछ । यस्तो विश्लेषणमा तथ्याङ्क संख्यामा नभई व्याख्यामा प्रस्तुत हुन्छ, जस्तै 'यति प्रतिशत कथाको अन्त्य खुला छ' भन्नुभन्दा कथाकारले किन र कसरी खुला अन्त्य रोजेका छन्, त्यसले पाठकको बोधलाई कसरी फराकिलो बनाउँछ भन्ने प्रश्नमा जोड दिइन्छ । पाठविश्लेषण विधि नेपाली कवितासम्बन्धी अध्ययनमा पनि व्यापक रूपमा प्रयोग हुन्छ, जहाँ बिम्ब, प्रतीक, छन्द र भावको विश्लेषण गरी कविताको आन्तरिक संरचना उजागर गरिन्छ ।

वर्णनात्मक-विश्लेषणात्मक विधि

नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानको परम्परालाई अवलोकन गर्दा अधिकांश अध्ययनहरू वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको समन्वयमा आधारित रहेको पाइन्छ । यस प्रकारको अनुसन्धानमा अध्ययनवस्तुको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, सैद्धान्तिक स्वरूप, विकासक्रम तथा प्रमुख विशेषताहरूको व्यवस्थित वर्णन गरिसकेपछि तिनको निश्चित सैद्धान्तिक विश्लेषणात्मक दृष्टिकोणका आधारमा परीक्षण र व्याख्या गरिन्छ । विशेषतः साहित्यका विधागत, प्रवृत्तिगत तथा संरचनात्मक अध्ययनहरूमा यो पद्धति बढी प्रभावकारी मानिन्छ किनभने यसले अध्ययनवस्तुको आधारभूत स्वरूपबारे स्पष्ट समझदारी निर्माण गर्दै त्यसको गहन विश्लेषणका लागि आवश्यक बौद्धिक आधार तयार गर्दछ । नेपाली साहित्यका विविध विधाहरू जस्तै खण्डकाव्य, मुक्तक, लघुकथा, एकाङ्की, नाटक तथा अन्य साहित्यिक स्वरूपहरू सम्बन्धी अनुसन्धानमा पनि यही प्रवृत्ति व्यापक रूपमा देखिन्छ ।

रोकाया (२०२५) द्वारा गरिएको खण्डकाव्यसम्बन्धी अध्ययन यस दृष्टिकोणको प्रतिनिधिमूलक उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । उक्त अध्ययनमा खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक अवधारणा, स्वरूपगत विशेषता तथा विकासक्रमलाई प्रारम्भमा वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने त्यसपछि आकारगत आधारमा खण्डकाव्यको वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ । यसले वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको संयोजन अनुसन्धानमा कसरी कार्यान्वयन गरिन्छ भन्ने कुरालाई स्पष्ट

पार्दछ । वास्तवमा नेपाली साहित्यका धेरै विधागत अवधारणाहरू अझै पूर्ण रूपमा संहिताबद्ध भइनसकेको अवस्थामा अनुसन्धाताले अध्ययनको प्रारम्भिक चरणमै सैद्धान्तिक आधारभूमि निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता रहन्छ । यही कारणले नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा वर्णनात्मक प्रस्तुतीकरण र विश्लेषणात्मक विवेचनाबीचको अन्तर्सम्बन्ध विशेष महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

यस प्रकारको वर्गीकरणमूलक तथा विश्लेषणात्मक अध्ययनलाई पद्धतिशास्त्रीय रूपमा अझ व्यवस्थित र विश्वसनीय बनाउन अन्तर्राष्ट्रिय गुणात्मक अनुसन्धान परम्परामा विकसित सैद्धान्तिक आधारहरू उपयोगी सिद्ध हुन्छन् । विशेषतः ब्राउन र क्लार्क (Braun & Clarke, २००६) द्वारा प्रतिपादित विषयगत विश्लेषण (Thematic Analysis) को ढाँचाले गुणात्मक सामग्रीभित्र अन्तर्निहित विषय, प्रवृत्ति तथा संरचनात्मक विशेषताहरू पहिचान गर्ने वैज्ञानिक आधार प्रदान गर्दछ । यस ढाँचाअनुसार अनुसन्धान सामग्रीलाई बारम्बार अध्ययन गरी त्यसमा विद्यमान अर्थपूर्ण एकाइहरू (meaning units) पहिचान गरिन्छ, तिनलाई प्रारम्भिक सङ्केतमा रूपान्तरण गरिन्छ, र त्यसपछि समान प्रकृतिका सङ्केतहरूलाई समूहबद्ध गरी विषय तथा उपविषय (sub–themes) निर्माण गरिन्छ । यस प्रक्रियाले अनुसन्धान सामग्रीको आन्तरिक संरचना र अर्थगत सम्बन्धहरूलाई व्यवस्थित रूपमा उजागर गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । साहित्यिक अनुसन्धानमा विधागत विशेषता, प्रवृत्ति, संरचना तथा विषयवस्तुको वर्गीकरण गर्दा यही प्रकारको विषय-निर्माण प्रक्रिया अन्तर्निहित रूपमा क्रियाशील रहेको देखिन्छ ।

त्यसैगरी, माइल्स र हुबरम्यान (Miles & Huberman, १९९४) द्वारा प्रतिपादित गुणात्मक तथ्याङ्क विश्लेषणको ढाँचाले पनि वर्णनात्मक-विश्लेषणात्मक अनुसन्धानलाई सुदृढ सैद्धान्तिक आधार प्रदान गर्दछ । उनीहरूका अनुसार गुणात्मक विश्लेषण तीन परस्पर सम्बन्धित चरणहरूमा तथ्याङ्क संक्षेपण (Data Reduction), तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरण (Data Display), तथा निष्कर्ष निर्माण र प्रमाणीकरण (Conclusion Drawing and Verification)–मार्फत सम्पन्न हुन्छ । तथ्याङ्क संक्षेपणको चरणमा अनुसन्धान सामग्रीभित्रका आवश्यक र सान्दर्भिक पक्षहरू चयन तथा वर्गीकृत गरिन्छ; तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरणको चरणमा ती पक्षहरूलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ; र अन्ततः निष्कर्ष निर्माण तथा प्रमाणीकरणको चरणमा प्राप्त तथ्यहरूको व्याख्या, विश्लेषण तथा अर्थनिर्णय गरिन्छ । साहित्यिक अनुसन्धानमा विधागत विशेषताहरूको पहिचान, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने प्रक्रियाले माइल्स र हुबरम्यानले प्रतिपादन गरेको यही विश्लेषणात्मक ढाँचासँग घनिष्ठ समनता राख्दछ ।

यसै परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा रोकाया (२०२५) ले खण्डकाव्यलाई लघुतम, लघु, मझौला र बृहत् वर्गमा विभाजन गर्दा अपनाएको वर्गीकरणात्मक तर्क ब्राउन र क्लार्कको विषय-निर्माण प्रक्रियासँग मात्र नभई माइल्स र हुबरम्यानको तथ्याङ्क संक्षेपण तथा वर्गीकरण प्रक्रियासँग पनि मेल खाने देखिन्छ । यस प्रकारको अध्ययनमा सामग्रीको व्यवस्थित सङ्कलन, विशेषताहरूको पहिचान, तिनको वर्गीकरण तथा त्यसपछि गरिने व्याख्यात्मक विश्लेषणले अनुसन्धानलाई अधिक वैज्ञानिक, तार्किक र विश्वसनीय बनाउँछ । अतः वर्णनात्मक-विश्लेषणात्मक विधिको दोहोरो चरणमा पहिले अध्ययनवस्तुको स्वरूप, पृष्ठभूमि र विशेषताहरूको व्यवस्थित वर्णन गर्ने तथा त्यसपछि तिनको सैद्धान्तिक र आलोचनात्मक विश्लेषण गरपछि मात्र गुणात्मक साहित्यिक अनुसन्धानको प्रभावकारी पद्धतिका रूपमा स्थापित भएको देखिन्छ । यसले पाठकलाई अध्ययनवस्तुको आधारभूत संरचना र सन्दर्भसँग परिचित गराउँदै क्रमशः गहन विश्लेषण, व्याख्या र निष्कर्षतर्फ अग्रसर गराउँछ । विशेषतः सैद्धान्तिक रूपमा पूर्ण रूपमा संस्थागत नभएका वा तुलनात्मक रूपमा कम अध्ययन भएका साहित्यिक विधा तथा प्रवृत्तिहरूको अनुसन्धानमा यो पद्धति अत्यन्त उपयोगी, उपयुक्त र अनुसन्धानपरक मानिन्छ ।

उद्देश्यमूलक नमुना छनोट र प्रकरण अध्ययन (Case Study)

परिमाणात्मक अनुसन्धानमा प्रायः प्रयोग हुने अनियमित (Random) नमुना छनोटको तुलनामा नेपाली साहित्यिक अनुसन्धानमा उद्देश्यमूलक (Purposive) नमुना छनोट नै बढी प्रचलित देखिन्छ । यस प्रकारको नमुना छनोटमा अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो शोधसमस्या, उद्देश्य तथा अनुसन्धान प्रश्नसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने कृति, लेखक, पात्र, प्रवृत्ति वा पाठलाई सचेत रूपमा चयन गर्दछ । गुणात्मक अनुसन्धानको मूल लक्ष्य कुनै घटनाको व्यापक संख्यात्मक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नु नभई त्यसको गहन, सन्दर्भपरक र अर्थपूर्ण अध्ययन गर्नु भएकाले उद्देश्यमूलक नमुना छनोटलाई उपयुक्त मानिन्छ । साहित्यिक अनुसन्धानमा अध्ययनवस्तुको चयन सामान्यतः त्यसको प्रतिनिधित्व क्षमता, सैद्धान्तिक सान्दर्भिकता, विशिष्टता तथा अनुसन्धानात्मक उपयोगिताका आधारमा गरिन्छ । उदाहरणका लागि, एटम (२०२५) ले गणतन्त्रोत्तर नेपाली कथामा लोकप्रिय संस्कृतिको अध्ययन गर्दा सम्पूर्ण कथासाहित्यलाई अध्ययनको आधार नबनाई लोकप्रिय संस्कृतिका विशेष प्रवृत्तिहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्ने चारवटा कथालाई उद्देश्यमूलक रूपमा छनोट गरेका छन् । यसले अनुसन्धानमा नमुनाको चयन केवल संख्यात्मक प्रतिनिधित्वका आधारमा नभई अनुसन्धानको उद्देश्यसँगको सम्बन्धका आधारमा हुने तथ्यलाई स्पष्ट गर्दछ । उद्देश्यमूलक नमुना छनोटको प्रमुख फाइदा अनुसन्धानलाई गहिराइमा लैजान सक्ने क्षमतामा निहित छ । यस पद्धतिले अनुसन्धानकर्तालाई अध्ययनवस्तुको सूक्ष्म पक्ष, अन्तर्निहित अर्थ, संरचनात्मक विशेषता तथा वैचारिक आयामहरूको विस्तृत विश्लेषण गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ । विशेषतः साहित्यिक अनुसन्धानमा सबै कृति वा सम्पूर्ण जनसंख्याको अध्ययन सम्भव नहुने अवस्थामा प्रतिनिधिमूलक र अनुसन्धानका दृष्टिले महत्वपूर्ण सामग्रीको छनोटले अध्ययनलाई केन्द्रित, व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउँछ । यसबाट अनुसन्धानकर्ताले अध्ययनवस्तुको प्रकृति, प्रवृत्ति तथा विशिष्टतालाई गहन रूपमा उद्घाटन गर्न सक्छ। त्यसैले गुणात्मक अनुसन्धानमा उद्देश्यमूलक नमुना छनोटलाई तथ्याङ्कको समृद्धि (

ISSN: 2961-1989
Academia Research Journal
Research Management Cell (RMC), Mahemdra Multiple Campus, Nepalgunj
Volume: 5 Issue: 2, Year: 2026

information richness) प्राप्त गर्ने प्रभावकारी माध्यमका रूपमा हेरिन्छ ।

यद्यपि यस पद्धतिका केही सीमाहरू पनि रहेका छन् । अनुसन्धानकर्ताले आफ्नो विवेक र निर्णयका आधारमा नमुना छनोट गर्ने भएकाले छनोट प्रक्रियामा व्यक्तिपरकता (subjectivity) को सम्भावना रहन्छ। साथै, सीमित सङ्ख्यामा रहेका कृति वा पाठको अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षलाई सम्पूर्ण साहित्यिक क्षेत्र वा सम्पूर्ण जनसंख्यामा सामान्यीकरण (generalization) गर्न सकिँदैन । अर्थात् अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षहरू मुख्यतः अध्ययन गरिएका नमुनाहरूको सन्दर्भमा नै वैध मानिन्छन् । तथापि, गुणात्मक अनुसन्धानको मूल उद्देश्य सांख्यिकीय सामान्यीकरण गर्नु नभई अध्ययनवस्तुको गहन बोध (in–depth understanding), अर्थको व्याख्या तथा सन्दर्भगत विश्लेषण गर्नु भएकाले यस सीमालाई कमजोरीका रूपमा मात्र होइन, गुणात्मक अनुसन्धानको अन्तर्निहित विशेषताका रूपमा पनि बुझ्नुपर्छ । त्यसैले साहित्यिक अनुसन्धानमा उद्देश्यमूलक नमुना छनोटले व्यापक प्रतिनिधित्वभन्दा पनि अध्ययनवस्तुको गहिरो समझ, व्याख्यात्मक समृद्धि र विश्लेषणात्मक गहनतालाई प्राथमिकता प्रदान गर्दछ।एकल कृति वा लेखकको समग्र सिर्जनालाई केन्द्रमा राखेर गरिने प्रकरण अध्ययन पनि नेपाली शोधप्रबन्धहरूमा व्यापक रूपमा देखिन्छ, विशेषतः पीएचडी तहका अध्ययनहरूमा जहाँ कुनै एक साहित्यकार (जस्तै बालकृष्ण सम, भवानी भिक्षु, पारिजात) को समग्र कृतित्वलाई एउटै सैद्धान्तिक ढाँचाभित्र राखी विश्लेषण गरिन्छ । यस्तो प्रकरण अध्ययनले लेखकको सिर्जनात्मक विकासक्रम, शैलीगत परिवर्तन र वैचारिक स्थितिलाई समयक्रमअनुसार पत्ता लगाउन सक्षम बनाउँछ, जुन एकल कृतिको अध्ययनले मात्र सम्भव हुँदैन ।

सैद्धान्तिक/वैचारिक ढाँचामूलक विश्लेषण

नेपाली साहित्य-अनुसन्धानको एउटा महत्त्वपूर्ण प्रवृत्ति भनेको पश्चिमा वा पूर्वीय सैद्धान्तिक ढाँचालाई आधार बनाई साहित्यिक पाठको विश्लेषण गर्ने प्रचलन हो । ढकाल (२०२४) ले नारीवादी सिद्धान्तको संश्लेषण गर्दै यस सिद्धान्तलाई साहित्यिक पाठ विश्लेषणमा कसरी उपयोग गर्न सकिन्छ भन्ने विधिशास्त्रीय आधार तयार पारेका छन्, यस्तो ढाँचाभित्र नारी पात्रको चित्रण, नारी चेतना र लैङ्गिक सम्बन्धको विश्लेषण गरिन्छ । नारी चेतनासम्बन्धी अध्ययनमा विशेष गरी कथाभित्रका नारी पात्रले घर, समाज र राज्यसँग गर्ने संघर्ष, तिनको आत्मनिर्णय क्षमता, र पितृसत्तात्मक संरचनाभित्र तिनको स्थानलाई विश्लेषणको केन्द्रमा राखिन्छ ।

मार्क्सवादी सिद्धान्त । यस सिद्धन्तमा आधारित साहित्यिक विश्लेषणले साहित्यलाई समाजको आर्थिक संरचना, वर्गीय सम्बन्ध तथा शक्ति-सन्तुलनसँग जोडेर अध्ययन गर्दछ । यस दृष्टिकोणअनुसार साहित्य समाजमा विद्यमान वर्गीय विभाजन, शोषण, उत्पीडन तथा वर्गसंघर्षको प्रतिबिम्ब हो । नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा मार्क्सवादी सिद्धान्तका आधारमा विशेषतः वर्गचेतना, श्रमको मूल्य, सामाजिक-आर्थिक असमानता, उत्पीडित वर्गको अवस्था तथा प्रभुत्वशाली वर्गको वर्चस्वजस्ता विषयहरूको विश्लेषण गर्ने परम्परा विकसित भएको छ । यस प्रकारको अध्ययनले साहित्यिक कृतिभित्र अन्तर्निहित वैचारिक संरचना तथा सामाजिक यथार्थलाई उद्घाटन गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । मार्क्सवादी विश्लेषणको मूल उद्देश्य साहित्यिक पाठमा अभिव्यक्त वर्गीय सम्बन्ध र शक्ति संरचनाको पहिचान गर्नु हो । यस क्रममा पात्रहरूको सामाजिक-आर्थिक स्थिति, वर्गीय चेतना, शोषणका स्वरूप, प्रतिरोधका प्रवृत्ति तथा सामाजिक रूपान्तरणको आकाङ्क्षाको अध्ययन गरिन्छ । नेपाली साहित्यमा विशेषतः प्रगतिवादी तथा यथार्थवादी कृतिहरूको अध्ययनमा यस दृष्टिकोणको व्यापक प्रयोग भएको पाइन्छ ।

उत्तरऔपनिवेशिक सिद्धान्त । उपनिवेशवाद तथा त्यसपछिका सांस्कृतिक, राजनीतिक र वैचारिक प्रभावहरूको अध्ययन गर्दछ । यस सिद्धान्तले शक्ति, प्रभुत्व, प्रतिनिधित्व, पहिचान तथा सांस्कृतिक सम्बन्धका प्रश्नहरूलाई केन्द्रमा राख्छ । नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा उत्तरऔपनिवेशिक दृष्टिकोणका आधारमा राष्ट्रिय, जातीय, भाषिक तथा सांस्कृतिक पहिचानका मुद्दाहरू, केन्द्र-सीमान्त सम्बन्ध, सांस्कृतिक प्रभुत्व तथा प्रतिरोधका स्वरूपहरूको विश्लेषण गर्ने प्रवृत्ति बढ्दो रूपमा देखिन्छ । यसले साहित्यमा व्यक्त भएका सत्तासम्बन्ध र पहिचान निर्माणका प्रक्रियाहरूलाई बुझ्न महत्त्वपूर्ण आधार प्रदान गर्दछ । यस प्रकारको विश्लेषणमा साहित्यिक पाठभित्र उपस्थित प्रभुत्वशाली र सीमान्तीकृत आवाजहरूको अध्ययन गरिन्छ । साथै, सांस्कृतिक आत्मपहिचान, अन्यीकरण, प्रतिनिधित्व तथा प्रतिरोधका विविध आयामहरूको खोजी गरिन्छ । विशेषतः जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक तथा प्रवासी अनुभवसम्बन्धी नेपाली साहित्यको अध्ययनमा उत्तरऔपनिवेशिक सिद्धान्त प्रभावकारी विश्लेषणात्मक उपकरणका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

भारतीय काव्यशास्त्रीय परम्परा । यस परम्परामा आधारित साहित्यिक विश्लेषण नेपाली साहित्य-अनुसन्धानको अर्को महत्वपूर्ण प्रवृत्ति हो । यस अन्तर्गत भरतमुनिको रससिद्धान्त, आनन्दवर्धनको ध्वनिसिद्धान्त, मम्मट, भामह, दण्डी तथा अन्य आचार्यहरूले प्रतिपादन गरेका अलङ्कारसम्बन्धी अवधारणाहरूलाई आधार बनाएर साहित्यिक कृतिको अध्ययन गरिन्छ । यस प्रकारको विश्लेषणमा साहित्यिक कृतिको सौन्दर्य, भावाभिव्यक्ति, कलात्मक प्रभाव तथा भाषिक संरचनाको परीक्षण गरिन्छ। नेपाली साहित्यका कविता, नाटक, महाकाव्य तथा अन्य सिर्जनात्मक विधाहरूको अध्ययनमा भारतीय काव्यशास्त्रीय सिद्धान्तको व्यापक प्रयोग भएको पाइन्छ । रसका आधारमा कृतिले पाठक वा दर्शकमा उत्पन्न गर्ने सौन्दर्यानुभूति तथा भावात्मक प्रभावको विश्लेषण गरिन्छ भने ध्वनिसिद्धान्तका आधारमा प्रत्यक्ष अभिव्यक्तिभन्दा पर रहेका व्यञ्जित अर्थहरूको खोजी गरिन्छ । त्यस्तै, अलङ्कार सिद्धान्तका आधारमा भाषिक सौन्दर्य, शैलीगत विशिष्टता तथा कलात्मक अभिव्यक्तिका विविध पक्षहरूको अध्ययन गरिन्छ । यस दृष्टिकोणले साहित्यिक कृतिको कलात्मक उत्कृष्टता र सौन्दर्यचेतनालाई उजागर गर्न विशेष योगदान पुऱ्याउँछ ।

यसरी मार्क्सवादी सिद्धान्तका आधारमा वर्गचेतना र सामाजिक विषमताको विश्लेषण, उत्तरऔपनिवेशिक सिद्धान्तका आधारमा पहिचान र सत्ताको विश्लेषण, र भारतीय काव्यशास्त्रीय परम्पराअन्तर्गत रस, ध्वनि र अलङ्कारका आधारमा गरिने विश्लेषण पनि नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा प्रशस्त प्रयोग भएको पाइन्छ । गड्तौला (२०२५) ले औँल्याएझैँ, हालैका वर्षहरूमा पश्चिमा सिद्धान्तमात्र नभई पूर्वीय शोधदर्शन (जस्तै भारतीय दर्शनका प्रमाण-मीमांसा) लाई पनि साहित्यिक अनुसन्धानको सैद्धान्तिक आधार बनाउने प्रयास बढ्दै गएको छ, जसले नेपाली साहित्य-समालोचनालाई आफ्नै सांस्कृतिक जगबाट व्याख्या गर्ने बाटो खोलेको छ ।

पुस्तकालयीय विधि र द्वितीयक स्रोतको प्रयोग

नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा सामान्यतः क्षेत्रकार्य (Fieldwork) भन्दा पुस्तकालय कार्य (Library Work) लाई नै प्रमुख अनुसन्धान स्रोतका रूपमा ग्रहण गरिन्छ । यसको मुख्य कारण साहित्यिक अनुसन्धानको अध्ययनवस्तु प्रायः लिखित पाठ, प्रकाशित कृति, समालोचना, अनुसन्धानमूलक लेख, पत्रपत्रिका, ऐतिहासिक दस्तावेज तथा अन्य अभिलेखीय सामग्रीहरूमा आधारित हुनु हो । साहित्यिक कृतिको अध्ययन, विश्लेषण र व्याख्या गर्न आवश्यक अधिकांश सामग्री पुस्तकालय, अभिलेखालय तथा विभिन्न प्रकाशित स्रोतहरूबाट प्राप्त हुने भएकाले पुस्तकालयीय अध्ययनलाई साहित्य-अनुसन्धानको आधारभूत पद्धति मानिन्छ । यस प्रक्रियामा प्राथमिक स्रोतका रूपमा मूल साहित्यिक कृति तथा द्वितीयक स्रोतका रूपमा समालोचनात्मक ग्रन्थ, अनुसन्धानात्मक लेख, शोधप्रबन्ध, पत्रपत्रिका, समीक्षा तथा पूर्वकार्यहरूको उपयोग गरिन्छ । यस्ता स्रोतहरूले अध्ययनवस्तुको सैद्धान्तिक, ऐतिहासिक तथा समीक्षात्मक पृष्ठभूमि निर्माण गर्न महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछन् । द्वितीयक स्रोत सामग्रीहरूको प्रयोगले अनुसन्धातालाई आफ्नो अध्ययनविषयसँग सम्बन्धित पूर्ववर्ती अनुसन्धान, स्थापित मान्यता, सैद्धान्तिक अवधारणा तथा विद्यमान ज्ञानको अवस्थाबारे जानकारी प्राप्त गर्न सहयोग गर्दछ । यसबाट अनुसन्धानमा दोहोरोपना कम हुनुका साथै अध्ययनको सैद्धान्तिक आधार पनि सुदृढ बन्छ । विशेषतः साहित्यिक कृतिको व्याख्या, विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गर्दा विभिन्न समालोचक र अनुसन्धानकर्ताका दृष्टिकोणहरूको तुलनात्मक अध्ययन गर्न सकिने भएकाले अनुसन्धानको विश्वसनीयता र प्राज्ञिकता अभिवृद्धि हुन्छ । त्यसैले साहित्यिक अनुसन्धानमा पुस्तकालयीय स्रोतहरूलाई ज्ञान निर्माणको प्रमुख आधारका रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ ।

साहित्य-अनुसन्धानका सबै विषयहरू केवल पुस्तकालयीय स्रोतमा मात्र सीमित हुँदैनन् । विशेषतः जीवनीमूलक अध्ययन, लेखककेन्द्रित अनुसन्धान, लोकसाहित्य, मौखिक परम्परा, सांस्कृतिक अध्ययन तथा समकालीन साहित्यिक प्रवृत्तिसम्बन्धी अनुसन्धानमा क्षेत्रकार्यमूलक गुणात्मक विधिहरूको आवश्यकता पर्दछ । यस्ता अध्ययनमा अन्तर्वार्ता, अवलोकन, समूह छलफल तथा मौखिक साक्ष्य सङ्कलनजस्ता विधिहरू प्रयोग गरी प्रत्यक्ष स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिन्छ । उदाहरणका लागि, कुनै लेखकको जीवन, साहित्यिक योगदान वा सिर्जनात्मक प्रक्रियाको अध्ययन गर्दा लेखक स्वयं, उनका परिवारका सदस्य, समकालीन साहित्यकार वा सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग अन्तर्वार्ता लिनुपर्ने हुन सक्छ । त्यस्तै, लोकगीत, लोककथा, मिथक तथा अन्य मौखिक परम्परासँग सम्बन्धित अनुसन्धानमा अध्ययन सामग्री प्रत्यक्ष रूपमा समुदायबाट सङ्कलन गर्नुपर्ने भएकाले क्षेत्रकार्य अपरिहार्य हुन्छ ।

आधुनिक गुणात्मक अनुसन्धानले एकल स्रोतमा निर्भर रहनुभन्दा बहुस्रोत तथा बहुविधि को प्रयोगलाई बढी विश्वसनीय मान्दछ । यही कारणले साहित्य-अनुसन्धानमा पनि आवश्यकताअनुसार पुस्तकालयीय अध्ययन र क्षेत्रकार्यलाई संयोजन गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ । पुस्तकालयीय स्रोतबाट प्राप्त तथ्य र क्षेत्रकार्यबाट सङ्कलित सामग्रीलाई परस्पर तुलना तथा प्रमाणीकरण गर्दा अनुसन्धानका निष्कर्षहरू अझ बढी विश्वसनीय, वस्तुनिष्ठ र प्रामाणिक बन्न पुग्छन् । यस प्रकारको पद्धतिगत संयोजनले अध्ययनवस्तुको बहुआयामिक समझ विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउनुका साथै अनुसन्धानको गुणस्तरलाई पनि उकास्छ । त्यसैले विषयवस्तुको प्रकृति र अनुसन्धानको आवश्यकताअनुसार पुस्तकालयीय तथा क्षेत्रकार्यमूलक दुवै विधिको समुचित प्रयोग गर्नु समकालीन साहित्य-अनुसन्धानको महत्वपूर्ण पद्धतिगत आवश्यकता मानिन्छ ।

तथापि, जीवनी-आधारित वा मौखिक परम्परा (लोकसाहित्य) सम्बन्धी अध्ययनमा भने अन्तर्वार्ता र अवलोकनजस्ता क्षेत्रकार्यमूलक गुणात्मक विधिहरू पनि प्रयोगमा आउँछन् । यस्तो अवस्थामा अनुसन्धाताले पुस्तकालयीय र क्षेत्रकार्यमूलक दुवै विधिलाई संयोजन गरी अध्ययनलाई थप प्रामाणिक बनाउने प्रयास गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कोडिङ र विषयगत विश्लेषण (Coding and Thematic Analysis)

हालैका गुणात्मक अनुसन्धानसम्बन्धी अध्ययनहरूमा तथ्याङ्क विश्लेषणलाई थप व्यवस्थित, पारदर्शी र विश्वसनीय बनाउने उद्देश्यले कोडिङ प्रक्रियाको प्रयोग उल्लेखनीय रूपमा बढ्दै गएको छ । परम्परागत साहित्यिक अनुसन्धानमा पाठको वर्णनात्मक तथा व्याख्यात्मक अध्ययनलाई प्राथमिकता दिइने भए पनि समकालीन गुणात्मक अनुसन्धानले सामग्रीभित्र अन्तर्निहित अर्थ, संरचना, प्रवृत्ति तथा विषयगत सम्बन्धहरूको व्यवस्थित पहिचानका लागि कोडिङ प्रक्रियालाई महत्त्वपूर्ण विश्लेषणात्मक उपकरणका रूपमा स्वीकार गरेको छ । नेपाली अनुसन्धान परम्परामा पनि यस प्रविधिप्रति बढ्दो आकर्षण देखिन्छ । उदाहरणका रूपमा घोडासैनी (२०२६) ले शोधसामग्री विश्लेषण र निष्कर्षण प्रक्रियामा सङ्कलित सामग्रीलाई कोड (codes), श्रेणी (categories) र विषयवस्तु (themes) मा विभाजन गरी विश्लेषण गर्ने प्रक्रियालाई विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार गुणात्मक अनुसन्धानमा तथ्याङ्कको गहिरो अर्थ उद्घाटन गर्न सामग्रीको व्यवस्थित वर्गीकरण र विषयगत संगठन अपरिहार्य हुन्छ । कोडिङ प्रक्रियामा अनुसन्धाताले सर्वप्रथम

ISSN: 2961-1989
Academia Research Journal
Research Management Cell (RMC), Mahemdra Multiple Campus, Nepalgunj
Volume: 5 Issue: 2, Year: 2026

सङ्कलित सामग्रीलाई बारम्बार अध्ययन गरी त्यसमा रहेका अर्थपूर्ण एकाइहरू पहिचान गर्दछ । ती अर्थपूर्ण एकाइहरूलाई छोटा सङ्केत वा कोडका रूपमा रूपान्तरण गरिन्छ । त्यसपछि समान प्रकृतिका कोडहरूलाई एकीकृत गरी श्रेणी निर्माण गरिन्छ र अन्ततः ती श्रेणीहरूबाट व्यापक अर्थ बोकेका मुख्य विषयवस्तु विकसित गरिन्छन् । यो प्रक्रिया केवल सामग्रीलाई वर्गीकरण गर्ने प्राविधिक कार्य मात्र नभई तथ्याङ्कभित्र अन्तर्निहित अर्थ, सम्बन्ध तथा संरचनाको खोजी गर्ने व्याख्यात्मक प्रक्रिया पनि हो । यसरी निर्मित विषयवस्तुहरूले अनुसन्धान प्रश्नहरूको उत्तर दिन र निष्कर्ष निर्माण गर्न आधार प्रदान गर्दछन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय गुणात्मक अनुसन्धान परम्परामा ब्राउन र क्लार्क (Braun & Clarke, २००६) ले प्रतिपादन गरेको विषयगत विश्लेषण (Thematic Analysis) को ढाँचा कोडिङ प्रक्रियाको एक प्रभावशाली सैद्धान्तिक आधार मानिन्छ । उनीहरूका अनुसार गुणात्मक सामग्रीको विश्लेषण छ चरणहरू– सामग्रीसँग परिचित हुने (familiarization), प्रारम्भिक कोड निर्माण गर्ने (generating initial codes), विषय खोज्ने (searching for themes), विषय पुनरावलोकन गर्ने (reviewing themes), विषय परिभाषित र नामकरण गर्ने (defining and naming themes), तथा प्रतिवेदन लेखन गर्ने (producing the report) मार्फत सम्पन्न हुन्छ । यस दृष्टिकोणले कोडिङलाई केवल वर्गीकरणको प्रक्रिया नभई अर्थ निर्माणको अनुसन्धानात्मक माध्यमका रूपमा व्याख्या गर्दछ । विशेषतः साहित्यिक अनुसन्धानमा कुनै कृति वा कृतिसमूहभित्र रहेका प्रवृत्ति, विचार, विमर्श, संरचना तथा सौन्दर्यात्मक विशेषताहरूको पहिचान गर्न विषयगत विश्लेषण अत्यन्त उपयोगी मानिन्छ । त्यसैगरी, माइल्स, हुबरम्यान र साल्दाना (Miles, Huberman, & Saldaña, २०२०) ले गुणात्मक तथ्याङ्क विश्लेषणलाई तथ्याङ्क संक्षेपण (data reduction), तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरण (data display) तथा निष्कर्ष निर्माण र प्रमाणीकरण (conclusion drawing and verification) का परस्पर सम्बन्धित चरणहरूको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । उनीहरूका अनुसार कोडिङ तथ्याङ्क संक्षेपणको प्रमुख माध्यम हो, जसले विशाल परिमाणका गुणात्मक सामग्रीलाई व्यवस्थित, अर्थपूर्ण र विश्लेषणयोग्य बनाउँछ। कोडिङमार्फत प्राप्त श्रेणी तथा विषयवस्तुहरूलाई व्यवस्थित रूपमा प्रस्तुत गर्दा तथ्याङ्कभित्रका सम्बन्धहरू स्पष्ट देखिनुका साथै निष्कर्ष निर्माणको आधार पनि सुदृढ हुन्छ। यस अर्थमा कोडिङ प्रक्रिया गुणात्मक अनुसन्धानको विश्लेषणात्मक मेरुदण्डका रूपमा स्थापित भएको छ ।

साहित्य-अनुसन्धानको सन्दर्भमा कोडिङ प्रक्रिया विशेषतः बहुपाठ, बहुकृति, अन्तर्वार्ता सामग्री, मौखिक इतिहास तथा लोकसाहित्यसम्बन्धी अध्ययनमा अत्यन्त उपयोगी देखिन्छ । उदाहरणका लागि, कुनै साहित्यिक प्रवृत्तिको अध्ययनमा दर्जनौं कृतिहरूको विश्लेषण गर्नुपर्ने अवस्थामा प्रत्येक कृतिमा विद्यमान समान विशेषता, विचार वा संरचनात्मक प्रवृत्तिलाई कोडिङमार्फत पहिचान गरी व्यवस्थित गर्न सकिन्छ । यसबाट ठूलो परिमाणका गुणात्मक सामग्रीलाई तार्किक ढङ्गले व्यवस्थापन गर्न तथा निष्कर्षलाई प्रमाणसहित प्रस्तुत गर्न सहज हुन्छ । फलस्वरूप अनुसन्धानको पारदर्शिता, विश्वसनीयता र पुनर्परीक्षणयोग्यता समेत वृद्धि हुन्छ ।

अतः समकालीन गुणात्मक अनुसन्धानमा कोडिङ, श्रेणी निर्माण र विषयवस्तु विकासको प्रक्रिया केवल तथ्याङ्क व्यवस्थापनको उपकरण मात्र नभई ज्ञान निर्माणको महत्वपूर्ण पद्धतिगत आधारका रूपमा स्थापित भएको देखिन्छ । नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा पनि यस प्रविधिको प्रयोग क्रमशः बढ्दै गएको छ, जसले अध्ययनलाई अधिक व्यवस्थित, विश्लेषणात्मक तथा अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धान मापदण्डअनुकूल बनाउन महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याइरहेको छ ।

विश्वसनीयता र वैधताको प्रश्न

गुणात्मक अनुसन्धानमा विश्वसनीयता (trustworthiness) परिमाणात्मक अनुसन्धानको वैधता र भरपर्दोपन (validity and reliability) को समानान्तर अवधारणा हो । अन्तर्राष्ट्रिय गुणात्मक अनुसन्धान परम्परामा विश्वसनीयता स्थापनाका लागि त्रिकोणीकरण (एकभन्दा बढी स्रोत वा विधिबाट तथ्य पुष्टि गर्ने), सहकर्मी समीक्षा (अन्य विद्वानको प्रतिक्रिया लिने), र अडिट ट्रेल (विश्लेषण प्रक्रियाको पारदर्शी अभिलेख राख्ने) जस्ता प्रविधिहरू प्रयोग गरिन्छ । नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा भने यी प्रविधिको स्पष्ट उल्लेख विरलै पाइन्छ । धेरैजसो अध्ययनले आफ्नो विश्लेषणको प्रामाणिकतालाई प्रत्यक्ष उद्धरण (पाठबाट लिइएका अंश) प्रस्तुत गरेर पुष्टि गर्ने गरेका छन्, जुन आफैंमा एक किसिमको प्रमाणीकरण प्रविधि हो, तर यसलाई विधिशास्त्रीय रूपमा नामकरण गरी छुट्टै छलफल गरिँदैन। भविष्यमा नेपाली साहित्य-अनुसन्धानले यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय प्रविधिहरूलाई आफ्नो सन्दर्भअनुरूप अनुकूलन गरी प्रयोगमा ल्याउनु उपयुक्त हुनेछ, जसले अध्ययनको प्राज्ञिक ग्राह्यतालाई थप बलियो बनाउनेछ ।

नेपाली साहित्यमा गुणात्मक अनुसन्धानका उपलब्धी

गुणात्मक अनुसन्धान पद्धतिको व्यवस्थित प्रयोगले नेपाली साहित्य-अध्ययनलाई थुप्रै हिसाबले समृद्ध बनाएको छ । पहिलो, यसले साहित्यिक समालोचनालाई व्यक्तिगत रुचि वा आत्मगत धारणाबाट माथि उठाई विधिशास्त्रीय आधारमा उभ्याएको छ; अब समालोचकले आफ्नो धारणालाई मात्र नभई अपनाइएको सैद्धान्तिक ढाँचा र विश्लेषण प्रक्रियालाई पनि स्पष्ट पार्नुपर्ने बाध्यता महसुस गर्छ । दोस्रो, गुणात्मक विधिको प्रयोगले नेपाली साहित्यलाई विश्वव्यापी साहित्यिक सिद्धान्त (नारीवाद, मार्क्सवाद, उत्तरआधुनिकतावाद, उत्तरऔपनिवेशिकता) सँग संवाद गर्ने अवसर दिएको छ, जसबाट नेपाली साहित्यको स्थानीय अनुभवलाई विश्वव्यापी सैद्धान्तिक भाषामा व्यक्त गर्न सकिएको छ । तेस्रो, पूर्वीय शोधदर्शनलाई पुनः जीवन्त बनाउने प्रयासले (गड्तौला, २०२५) नेपाली साहित्य-अनुसन्धानलाई आफ्नै सांस्कृतिक जरासँग जोड्ने बाटो पनि खोलेको छ, जसले पश्चिमा सिद्धान्तको एकतर्फी अनुसरणभन्दा फरक, अधिक स्वायत्त प्राज्ञिक पहिचान निर्माणमा टेवा पुऱ्याउँछ । चौथो, कोडिङ र विषयगत

विश्लेषणजस्ता व्यवस्थित प्रविधिको प्रवेशले (घोडासैनी, २०२६) नेपाली साहित्य-अनुसन्धानलाई थप पारदर्शी र प्रतिकृतियोग्य (चभउष्अिबदभि, गुणात्मक अर्थमा) बनाउने दिशामा योगदान गरेको छ ।

चुनौती र सीमाहरू

गुणात्मक अनुसन्धानको व्यापक प्रयोग भए पनि नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा केही महत्त्वपूर्ण चुनौती र सीमाहरू विद्यमान छन् । पहिलो चुनौती विधिशास्त्रीय अस्पष्टता (methodological ambiguity) हो । धेरै अध्ययनहरूले आफूलाई गुणात्मक अनुसन्धानका रूपमा प्रस्तुत गरे तापनि प्रयोग गरिएको विशिष्ट अनुसन्धान पद्धति–जस्तै पाठविश्लेषण (textual analysis), प्रकरण अध्ययन (case study), विषयगत विश्लेषण (thematic analysis), कथात्मक विश्लेषण (narrative analysis) वा वर्णनात्मक-व्याख्यात्मक अध्ययन–कुन हो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको पाइँदैन । फलस्वरूप अनुसन्धानको प्रक्रिया, विश्लेषणको आधार तथा निष्कर्ष निर्माणको मार्ग पर्याप्त पारदर्शी बन्न सक्दैन ।

दोस्रो, अनुसन्धानको विश्वसनीयता (credibility) र भरोसायोग्यता (trustworthiness) स्थापित गर्ने सन्दर्भमा पनि चुनौती देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय गुणात्मक अनुसन्धान परम्परामा त्रिकोणीकरण, सहकर्मी समीक्षा, सदस्य प्रमाणीकरण, तथा अडिट ट्रेल जस्ता प्रविधिहरूको प्रयोगलाई विशेष महत्त्व दिइन्छ (Lincoln & Guba, १९८५) । तर नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा यस्ता प्रक्रियाहरूको प्रयोग अझै सीमित देखिन्छ । यसले अनुसन्धान निष्कर्षको प्रमाणीकरण र पुनर्परीक्षणयोग्यताको स्तरलाई प्रभावित गर्न सक्छ ।

तेस्रो, अधिकांश साहित्यिक अनुसन्धानहरू पुस्तकालयीय अध्ययनमा केन्द्रित रहेकाले प्राथमिक स्रोतको विविधता अपेक्षाकृत कमजोर देखिन्छ । साहित्यिक कृतिको विश्लेषणमा मूल पाठलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिए पनि लेखकसँगको अन्तर्वार्ता, पाठकीय प्रतिक्रिया, प्रकाशन सन्दर्भ, सांस्कृतिक परिवेश वा अन्य अनुभवजन्य सामग्रीको उपयोग न्यून पाइन्छ । विशेषतः जीवनीमूलक, सांस्कृतिक तथा समकालीन साहित्यसम्बन्धी अध्ययनहरूमा क्षेत्रकार्यलाई पर्याप्त महत्त्व नदिँदा अनुसन्धानको बहुआयामिकता सीमित हुन सक्छ ।

चौथो, सैद्धान्तिक ढाँचाको प्रयोगमा पनि केही चुनौतीहरू देखिन्छन् । कतिपय अध्ययनहरूमा पश्चिमा सिद्धान्तहरू जस्तै मार्क्सवाद, संरचनावाद, उत्तरसंरचनावाद, उत्तरआधुनिकतावाद वा उत्तरऔपनिवेशिक सिद्धान्तलाई नेपाली साहित्यिक तथा सांस्कृतिक सन्दर्भमा आवश्यक अनुकूलनबिना प्रत्यक्ष रूपमा लागू गर्ने प्रवृत्ति पाइन्छ । यस्तो यान्त्रिक प्रयोगले स्थानीय सांस्कृतिक विशिष्टता, भाषिक सन्दर्भ तथा सामाजिक यथार्थका केही महत्त्वपूर्ण पक्षहरू ओझेलमा पर्न सक्ने सम्भावना रहन्छ । त्यसैले सैद्धान्तिक ढाँचाको प्रयोग गर्दा स्थानीय सन्दर्भसँगको अनुकूलता र सान्दर्भिकतामा विशेष ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ ।

पाँचौं, उद्धरण तथा सन्दर्भाङ्कन (citation and referencing) को एकरूप प्रयोगमा पनि समस्या देखिन्छ । नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा एपीए (APA), एमएलए (MLA), शिकागो (Chicago) वा अन्य सन्दर्भ शैलीहरूको प्रयोगमा एकरूपता नपाइने तथा कतिपय अवस्थामा उद्धरण र सन्दर्भ सूचीबीच असङ्गति देखिने गरेको छ । घोडासैनी (२०२२) ले पनि नेपाली प्राज्ञिक लेखनमा उद्धरण पद्धतिको असमान प्रयोगलाई महत्वपूर्ण चुनौतीका रूपमा औँल्याएका छन् । यसले अनुसन्धानको प्राज्ञिक विश्वसनीयता र अन्तर्राष्ट्रिय स्वीकार्यतालाई प्रभावित गर्न सक्छ ।

छैटौं, गुणात्मक अनुसन्धानमा अनुसन्धाताको स्थिति, वैचारिक झुकाव तथा सम्भावित पूर्वाग्रहको प्रभावबारे आत्मसजगतापूर्ण (reflexive) छलफल अपेक्षाकृत न्यून पाइन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय गुणात्मक अनुसन्धान परम्पराले अनुसन्धातालाई अनुसन्धान प्रक्रियाको सक्रिय अंश मान्दै उसको सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिक तथा शैक्षिक पृष्ठभूमिले विश्लेषण र निष्कर्षलाई कसरी प्रभावित गर्न सक्छ भन्ने विषयमा स्पष्ट आत्मचिन्तन (reflexivity) आवश्यक ठान्दछ । तर नेपाली साहित्य अनुसन्धानमा यस्तो आत्मपरक समीक्षा प्रायः अनुपस्थित देखिन्छ । फलस्वरूप विश्लेषणमा अन्तर्निहित व्यक्तिपरकताको मूल्याङ्कन गर्न कठिन हुन सक्छ ।

सातौं, भाषिक विविधता (linguistic diversity) पनि नेपाली साहित्य-अनुसन्धानको महत्वपूर्ण चुनौती हो । नेपाल बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक मुलुक भएकाले नेपाली भाषाबाहेक मैथिली, भोजपुरी, थारू, नेवारी, तामाङ, लिम्बू, गुरुङ तथा अन्य भाषाहरूमा सिर्जित साहित्यको अध्ययनका लागि भाषिक दक्षता आवश्यक हुन्छ । यद्यपि अनुसन्धानको मुख्य केन्द्र प्रायः नेपाली भाषामा सीमित रहने भएकाले अन्य भाषिक समुदायका साहित्यिक योगदानहरू अपेक्षित रूपमा समेटिन सकेका छैनन् । यसले नेपाली साहित्यको समग्र प्रतिनिधित्वमा असन्तुलन सिर्जना गर्न सक्छ ।

आठौं, डिजिटल साहित्य (digital literature) र डिजिटल स्रोतहरूको तीव्र विस्तारले नयाँ अवसरसँगै नयाँ चुनौती पनि सिर्जना गरेको छ । वर्तमान समयमा अनलाइन साहित्यिक पत्रिका, ब्लग, सामाजिक सञ्जालमा प्रकाशित साहित्य, ई-पुस्तक तथा डिजिटल अभिलेखहरू अनुसन्धानका महत्वपूर्ण स्रोतका रूपमा उदाउँदै छन् । तर यस्ता सामग्रीहरूको दीर्घकालीन उपलब्धता, प्रामाणिकता, उद्धरण पद्धति तथा अभिलेखीकरणसम्बन्धी मापदण्डहरू अझै पूर्ण रूपमा विकसित भइनसकेकाले अनुसन्धानकर्ताहरूले विधिगत कठिनाइहरूको सामना गर्नुपरेको छ ।

नवौं, अनुसन्धानको नैतिक पक्ष (Research ethics) सम्बन्धी चुनौती पनि क्रमशः महत्त्वपूर्ण बन्दै गएको छ ।

विशेषतः अन्तर्वार्ता, मौखिक इतिहास, लोकसाहित्य तथा समुदाय-आधारित अनुसन्धानमा सूचित सहमति (informed consent), गोपनीयता (confidentiality), बौद्धिक सम्पत्ति अधिकार (intellectual property rights) तथा सहभागीहरूको सम्मानजस्ता नैतिक पक्षहरूको सुनिश्चितता आवश्यक हुन्छ । यद्यपि नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा नैतिक स्वीकृति (ethical approval) तथा अनुसन्धान नैतिकतासम्बन्धी स्पष्ट प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने अभ्यास अझै सीमित देखिन्छ । भविष्यमा अनुसन्धानको गुणस्तर तथा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अभिवृद्धि गर्न यस पक्षमा थप संवेदनशीलता र संस्थागत मापदण्डहरूको विकास आवश्यक देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा गुणात्मक अनुसन्धानले उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल गरे पनि विधिशास्त्रीय स्पष्टता, विश्वसनीयता स्थापना, सैद्धान्तिक सान्दर्भिकता, भाषिक समावेशिता, डिजिटल स्रोत व्यवस्थापन तथा अनुसन्धान नैतिकताको क्षेत्रमा अझै सुधारका पर्याप्त सम्भावनाहरू विद्यमान छन् । यी चुनौतीहरूको सचेत सम्बोधन गर्न सकेमा नेपाली साहित्य-अनुसन्धानलाई अन्तर्राष्ट्रिय गुणात्मक अनुसन्धान परम्परासँग अझ सुदृढ रूपमा जोड्न सकिनेछ ।

यी चुनौतीका बावजुद यो पनि स्मरणीय छ कि नेपाली साहित्य-अनुसन्धान अझै विकासशील अवस्थामा रहेको र क्रमशः विधिशास्त्रीय परिपक्वतातर्फ अगाडि बढिरहेको देखिन्छ । हालैका वर्षहरूमा प्रकाशित लेखहरूले (घोडासैनी, २०२६; शाह र अधिकारी, २०२५; गड्तौला, २०२५) देखाएझैँ, विधिशास्त्रीय स्पष्टतातर्फको प्रयास बढ्दै गएको छ, जुन सकारात्मक सङ्केत हो ।

निष्कर्ष

नेपाली साहित्य-अनुसन्धानमा गुणात्मक अनुसन्धान पद्धति स्वाभाविक र प्रभावकारी उपागमका रूपमा स्थापित भइसकेको छ । पाठविश्लेषण, वर्णनात्मक-विश्लेषणात्मक विधि, उद्देश्यमूलक नमुना छनोटमा आधारित प्रकरण अध्ययन, सैद्धान्तिक/वैचारिक ढाँचामूलक विश्लेषण, पुस्तकालयीय विधि, र कोडिङमूलक विषयगत विश्लेषण नेपाली साहित्य-अनुसन्धानका प्रमुख गुणात्मक उपागमका रूपमा देखिन्छन् । यी उपागमहरूले साहित्यिक पाठको गहिराइमा पुगेर अर्थ खोज्ने कार्यलाई सम्भव तुल्याएका छन्, र नेपाली साहित्यलाई विश्वव्यापी साहित्यिक सिद्धान्तसँग संवाद गर्ने अवसर पनि दिएका छन् । तथापि, यसको ज्ञानमीमांसीय आधारको स्पष्ट प्रस्तुतीकरण, विश्वसनीयता स्थापनाका प्रविधि, र स्रोत-विविधीकरणका दृष्टिले अझै सुधारको आवश्यकता देखिन्छ । भविष्यमा हुने नेपाली साहित्य-अनुसन्धानले गुणात्मक विधिको सैद्धान्तिक जगलाई अझ बलियो बनाउँदै, आवश्यकताअनुसार पूर्वीय र पश्चिमा दुवै ज्ञानपरम्परामा टेकेर, र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका विश्वसनीयता स्थापना प्रविधिलाई नेपाली सन्दर्भमा अनुकूलन गर्दै अघि बढ्नु उपयुक्त हुनेछ । यसो हुन सकेमा नेपाली साहित्य-अनुसन्धानले प्राज्ञिक जगत्मा थप मान्यता र प्रतिष्ठा आर्जन गर्न सक्नेछ ।

Funding: This study received no specific financial support.
Institutional Review Board Statement: Not Applicable.
Transparency: The author states that the manuscript is honest, truthful, and transparent, that no key aspects of the investigation have been omitted, and that any differences from the study as planned have been clarified. This study followed all writing ethics.
Competing Interests: The author declares that he has no competing interests.

सन्दर्भग्रन्थसूची

Atom, N. (2025). गणतन्त्रोत्तर नेपाली कथामा लोकप्रिय संस्कृति. *Vangmaya, वाङ्मय, २२(१), ६७-७९.* https://doi.org/10.3126/vangmaya.v22i1.85367

Bastakoti, B. (2025).नदीको राजमार्ग लघुकथासङ्ग्रहमा अन्त्य व्यवस्थापन. *Kanya Journal*, 6(01), 126–136. https://doi.org/10.3126/kanyaj.v6i01.87724

Dhakal, N. (2024).शोधकार्यमा नारीवादी सिद्धान्तको संश्लेषण, *TUTA Journal*, 12(1), 53–60. https://doi.org/10.3126/tutaj.v12i1.74107

Gadtaula, N. P. (2025).पूर्वीय शोधदर्शन विधि र प्रयोग, *Nepal Adhyayan Journal* षण

नेपाल अध्ययन जर्नल, 4(1), 23–60. https://doi.org/10.3126/naj.v4i1.83565

Ghodasaini, K. (2022).एपीए सातौं संस्करणका प्रावधानहरु, उद्धरण र सन्दर्भाङ्कनका तरिकाहरु *Haimaprabha*,21(01),42–49 https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v21i01.44839

Ghodasaini, K. (2025). शोधसाम्री विश्लेषण र निष्कर्षण प्रकृया. *Journal of Deukhuri Multiple Campus*, 4(1), 1–14.

https://doi.org/10.3126/jdmc.v4i1.89001

Khanal, R. (2025). स्नातकोत्तर तहको नेपाली शिक्षा विषयका पाठ्यांशमा समाविष्ट साहित्यिक विधाको पर्याशैक्षिक पर्यालोकन.*Samaj Anweshan समाज अन्वेषण*, 3(2), 129–138. https://doi.org/10.3126/anweshan.v3i2.87555

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook (2nd ed.).* Sage Publications.

Paudyal, S. (2022).अनुसन्धानात्मक लेखको एपिए ढाँचा र पद्धति,*Butwal Campus Journal*, 5(1), 174–189. https://doi.org/10.3126/bcj.v5i1.50200

Rokaya, S. R. (2025). खण्काव्यको सैद्धान्तिक स्वरुप र यसको विश्लेषण ,*Journal of Educational Research and Innovation*,5(1),153–163. https://doi.org/10.3126/jeri.v5i1.88635

Shah, A. L., & Adhikari, A. (2025). शोककार्यमा सामग्रीसकलन र विश्लेषण , *Nepal Adhyayan Journal g]kfn cWoog hg{n*, 4(1). https://doi.org/10.3126/naj.v4i1.83576

प्रेमप्रसाद चापागाँइ (२०२५), शोधप्रक्रियामा सैद्धान्तिक आधार तथा अवधारणात्मक ढाँचा, *Nepal AdhyayanJournal*, *4*(1),143-178. https://doi.org/10.3126/naj.v4i1.83577

***